

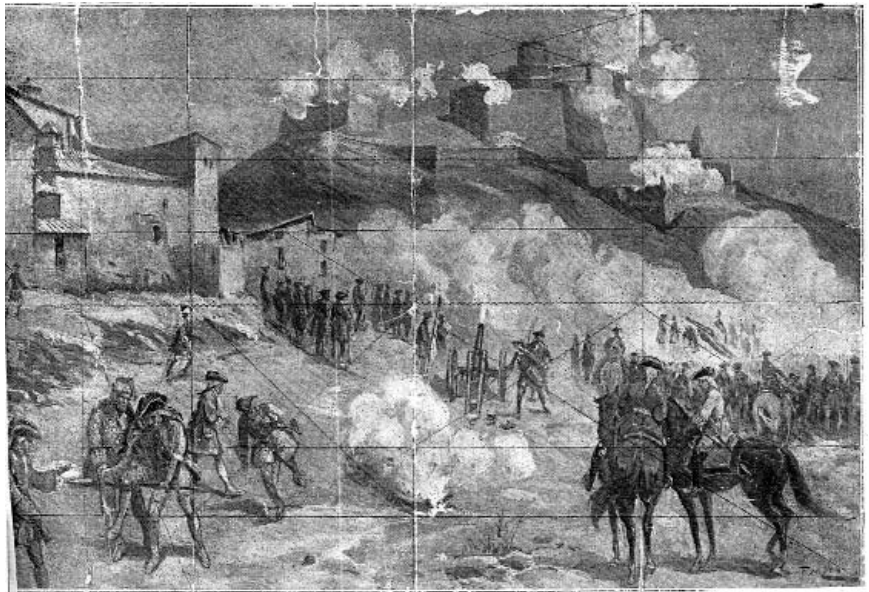
Dossier

La Guerra de Successió a la vila i al castell de Cardona

Recerca i llacunes documentals en els fons comunals: urbanisme, socioeconomia, adhesions ideològiques de l'oligarquia vilatana i conseqüències del conflicte sobre la població civil

Andreu Galera Pedrosa - Ainhoa Pancorbo Picó

En el marc de la jornada d'estudi que es va celebrar a Manresa el disabte dia 2 de juliol, vam voler donar a conèixer des de l'Arxiu Històric Municipal de Cardona les possibilitats de recerca a l'entorn de la documentació comunal que es conserva en els nostres fons, així com les diferents línies de recerca i divulgació endegades des de l'arxiu a l'entorn del conflicte, les quals es complementen amb les portades a terme per d'altres investigadors com ara el Dr. Francesc Serra en l'àmbit del setge de Cardona i l'evolució de la guerra a la Catalunya central o la Carme Muntaner, Emile d'Orgeix o la Meritxell Gisbert, en l'àmbit de la cartografia històrica sobre el castell i la fortalesa de Cardona. Tot un seguit de referències que tenen una referència comuna en la web www.cardona1714.cat impulsada per l'Ajuntament de Cardona amb el suport del Museu d'Història de Catalunya.

Gravat d'època amb la recreació del setge del castell de Cardona a la tardor de 1711, treball de F. Mota, inclòs a l'obra d'A. de Bofarull, *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña*, Barcelona, 1876-1878 (Arxiu Històric Municipal de Cardona).

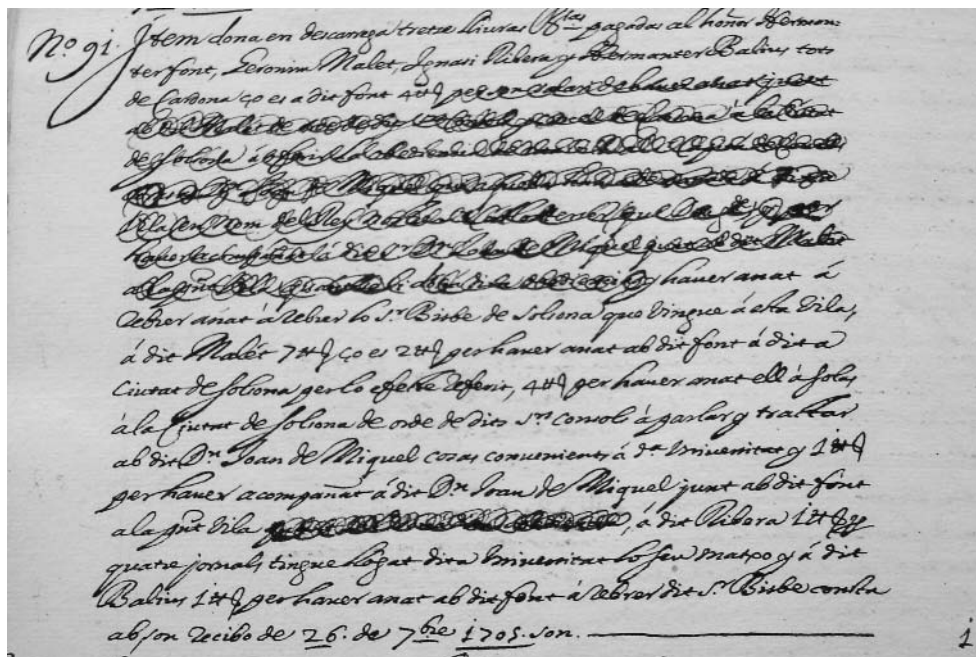
1. Recerca i llacunes documentals en els fons comunals

L'estudi d'aquest període crucial de la nostra història topa, des de la perspectiva de Cardona, amb una dificultat difícil de resoldre per l'investigador. Ens referim a les llacunes documentals que els fons locals mani-

festen com a conseqüència de les destruccions dutes a terme a la tardor de 1711 per les tropes el duc de Vendôme que assetjaren el castell de Cardona amb la posterior ocupació de la vila entre els mesos de novembre i desembre.¹ Endemés de les possibles purgues selectives dutes a terme a la fi de la guerra amb l'objectiu de fer desaparèixer els senyals d'adhesió a

la causa contrària i eliminar així les proves testimonials que compromessin davant el nou ordre polític. Sense oblidar-nos de les ordres cursades per les autoritat borbòniques per a destruir els documents de l'època del govern de l'arxiduc. En aquest sentit, no és casual que volums amb un gran valor testimonial, com ara els llibres de deliberacions del Consell dels anys del conflicte, hagin desaparegut. Significativament, la sèrie moderna comença l'any 1718.² Circumstància que també podem observar en els arxius de la col·legiata de Sant Vicenç del castell i de la parròquia de Sant Miquel de la vila, on els volums d'aquests anys amb referències explícites als fets viscuts han estat esporgats.³

És evident que aquestes llacunes dificulten sobremanera la tasca de reconstruir els fets que envoltaren l'inici i desenvolupament del conflicte en l'àmbit de Cardona. Malgrat tot, ens queda una doble via de recerca. La primera són els registres de la Clavaria comunal, una font que en el seu moment ja van ser objecte d'una lectura amb l'objectiu de censurar els possibles testimonis comprometedors. Per això mateix, el nom de Carles d'Àustria, com a l'arxiduc primer i com a rei després, apareix sempre esmenat i ratllat. El censor, però, no va considerar que aquelles notes ha-

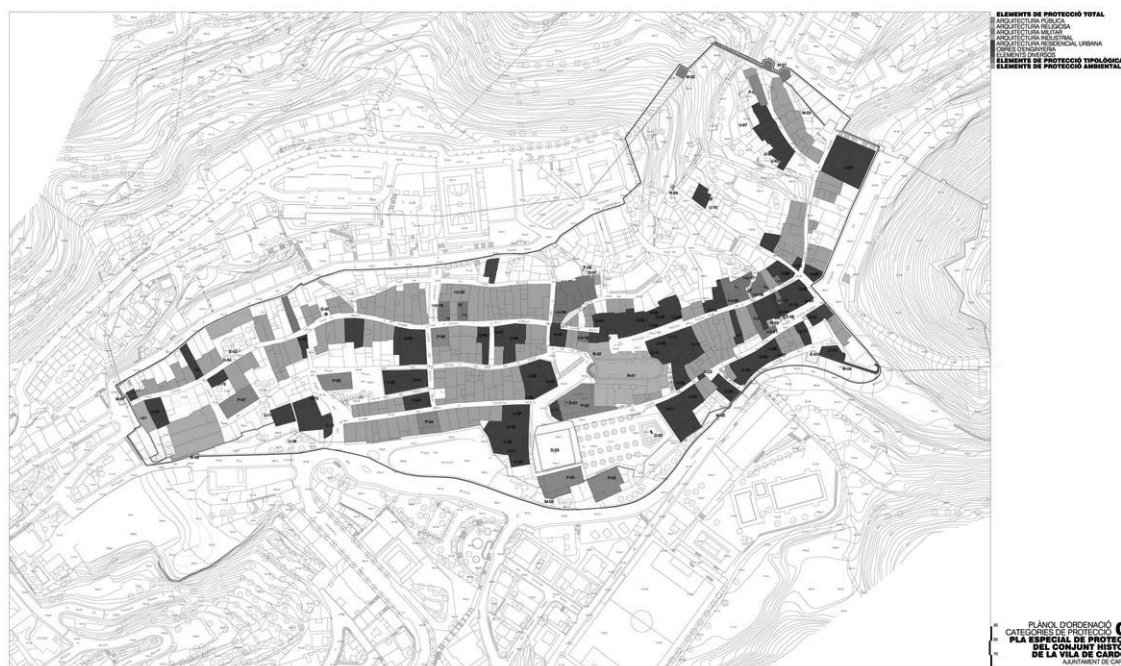
Registre de la Clavaria de l'any 1705, on podem observar el nom de l'arxiduc Carles d'Àustria esmenat pel censor (Arxiu Històric Municipal de Cardona).

guessin de ser eliminades, possiblement en consideració a la seva brevetat.⁴ I la segona és la documentació de l'època aplegada en els fons notariais de Cardona, conservats en l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

Sense oblidar-nos d'altres fonts coetànies com ara la crònica inèdita sobre el setge escrita pel pare guardià del convent de Sant Dídac de l'ordre franciscana, fra Joan Guanter,

que l'any 1914 restava a mans de Leonci Soler i March i que en l'actualitat resta desapareguda (esperem que algun dia torni a aflorar a la llum per ser publicada).⁵ O com ara el diari de guerra del mariscal Guido von Starhemberg, traduït i editat per J. Riba i Gabarró.⁶ O la *Relación* de l'alliberament del castell de Cardona al desembre de 1711 adreçada a la reina pel mateix mariscal von Starhem-

Plànol on es defineixen els tipus de protecció de les parcel·les del nucli antic, inclòs en el Pla Especial de Protecció del Conjunt Històric de la Vila de Cardona. Aquest instrument és la base legal sobre la qual s'han pogut elaborar gran nombre d'estudis històrics i arqueològics.

berg, que es conserva impresa entre la documentació donada pel prof. Josep Fontana a la biblioteca de la Universitat Pompeu Fabra i que coneixem gràcies al Dr. Francesc Serra.

2. Les línies de recerca endegades

2.1 Urbanisme i guerra

Una primera línia de recerca ha estat l'urbanisme de la vila de Cardona a l'alba del set-cents i els efectes de la guerra sobre la mateixa en el marc de la transformació del castell en fortalesa militar. A tall d'exemple només esmentar l'enderroc de l'antiga casa Altarriba (aleshores propietat del capità d'Infanteria Ermenter Tarroja), situada als peus de la costa del castell, a unes seixanta passes de la porta de la fortalesa, la qual va ser valorada, el 18 de novembre de 1711, pel mestre de cases Josep Ribera pel preu de 1.700 lliures, i l'aprofitament de les fustes de la seva teulada, així com d'altres peces per ser pujades fins al castell per fer casamates, cobrir cisternes, etc.⁷

Aquesta perspectiva d'anàlisi que parteix d'un estudi molt més ampli que inclou tot el període medieval i que té com a punt de partença el marc jurídic i normatiu establert pel Pla Especial de la vila de Cardona declarat Bé d'Interès Cultural en la Categoria de Conjunt Històric DOG 7 de febrer de 1992.

El catàleg d'edificis, elements i espais declarats d'interès historico-arquitectònic estableix un procediment legal i administratiu que contempla la recerca històrica i arqueològica dels mateixos amb l'objectiu de fer aflorar el ric patrimoni històric, arquitectònic i artístic que s'amaga en el centre històric de la vila. I entre els quals s'inclouen les cases i espais que van viure i habitar les famílies protagonistes d'aquest període cabdal de la nostra història com ara els Olzina, els Franch i molts d'altres.

Per al seu estudi comptem amb documents d'una vàlua excepcional com són els registres aixecats entre 1716 i 1720 arran la implantació del Reial Cadastre amb la descripció de

La documentació escrita permet situar cronològicament el petit cimbori de la casa Combelles, situada al carrer Major de Cardona, en el període estudiat.

tallada de cadascuna de les cases de la vila, amb la seva ubicació, titulars, si l'habitaven aquests darrers o llogaters, estructura per plantes i usos, les seves confrontacions i el seu valor. Sense oblidar la mateixa documentació notarial.

A més de la documentació esmentada, estudiada ja per a l'elaboració del catàleg d'edificis, aquesta línia de recerca es va complementant i nodrint dels estudis que s'elaboren en sol·licitar llicències d'obres en el nucli històric. Les parcel·les que han de ser objecte d'obres són també objecte d'estudi individualitzat, fet que permet dur-ne a terme una avaluació històrica, arquitectònica, arqueològica i artística i, conèixer-ne l'evolució al llarg de la història i, per tant, en el període estudiat. Aquesta línia permetrà, a partir de les parcel·les estudiades, anar elaborant l'evolució històrica constructiva per barris i, finalment estudiar, amb un bon nombre d'exemples, l'afectació del conflicte en les parcel·les, a partir de reconstruccions, remuntes, afegitons i reparacions.

2.2 Estructura socioeconòmica a l'alba del 1700

Una segona línia de recerca ha estat l'estudi del canemàs social i econòmic de la vila en aquest període i

la composició dels òrgans de govern de la vila com ara el consell comunal i el Consolat. Els primers resultats varen veure la llum l'any 2005 dins la comunicació «Cardona i l'adhesió a la causa austriacista (1700-1705)», presentada en el marc del congrés *L'aposta catalana a la Guerra de Successió 1705-1707* celebrat del 3 al 5 de novembre de 2005 al Museu d'Història de Catalunya (i publicades l'any 2007, ISBN: 978-84-393-75903-7, p. 467-488).

2.3 Adhesions ideològiques de l'oligarquia vilatana

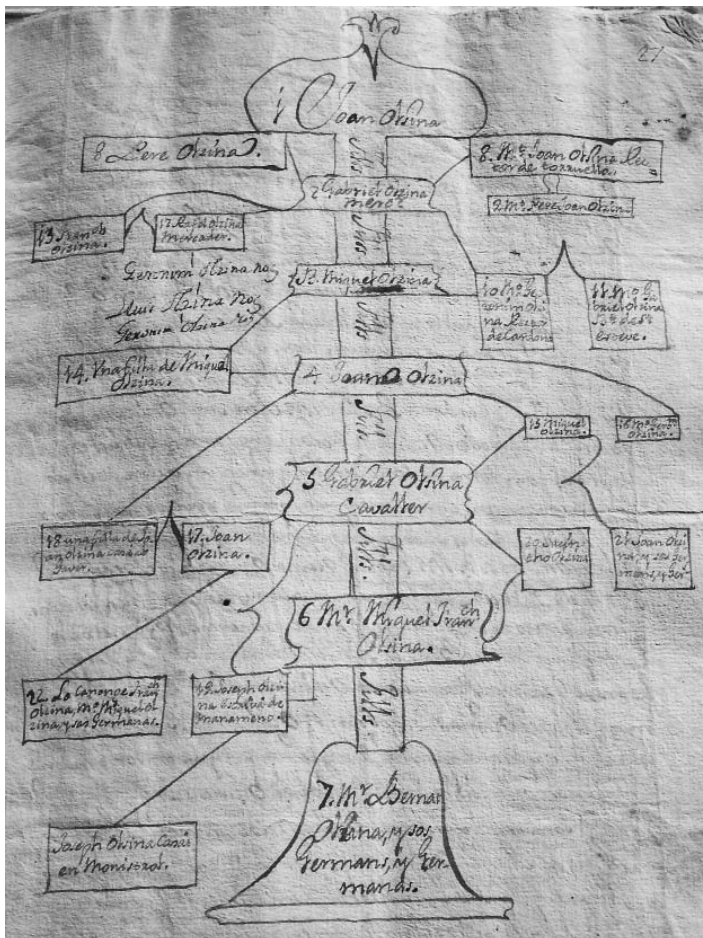
La tercera línia de recerca ha estat l'oligarquia vilatana i la seva composició, amb especial atenció als seus lligams econòmics, estamentaris i familiars. Per atendre després les seves adhesions ideològiques a favor de les causes austriacista i borbònica en funció dels seus respectius interessos i lligams amb l'administració de la casa ducal de Medinaceli-Cardona. Dades que també varem avançar en la comunicació «Cardona i l'adhesió a la causa austriacista (1700-1705)».

2.4 Les Salines i els efectes de la guerra

La quarta línia de recerca ha estat l'afectació de la guerra sobre les Salines i les seves rendes. Així, per ex-

La investigació arqueològica va permetre estudiar la construcció original del pati de la casa Olzina i situar-ne algunes parts en el període estudiat.

Genealogia de la família Olzina, il·lustre nissaga local de notaris i metges, que va ser partidària de la causa austriacista, segle XVIII (Arxiu Històric Municipal de Cardona).

emple, una de les primeres actuacions dels partidaris de l'arxiduc Carles d'Àustria al setembre de 1705 fou reclamar al tresorer del ducat els diners de la sal per un valor de més de 1.000 lliures, les quals s'havien de destinar a pagar els sometents aixecats a la Catalunya central a favor de Carles III. I l'endemà mateix de que la vila de Cardona i el seu consell s'adherissin a la causa austriacista, se'ns diu que es va permetre l'accés dels veïns i forans a les Salines per al seu saqueig, fins al punt de devaluar-se el preu del quintar de sal dels 120 sous d'abans a només 13. Dades que també vàrem avançar en la comunicació «Cardona i l'adhesió a la causa austriacista (1700-1705)».

Una de les primeres actuacions del nou rei va ser segrestar el ducat de Cardona i les seves rendes, en especial les de la sal. Recordem que el llavors duc de Cardona, Luis Francisco de la Cerda Folc de Cardona i Aragó (1660-†1711), es va mantenir fidel a Felip V. L'administració del salí va recaure en persones de la seva confiança, que van dirigir l'arrencada i venda de la sal en el decurs del conflicte. Una activitat que es va mantenir sense grans daltabaixos fins a la tardor-hivern de 1711, quan el setge del castell de Cardona. Aleshores les salines i els seus pavellons van ser assaltats i cremats, amb la pèrdua del seu arxiu documental. Malgrat que el 1712 va suposar una recuperació parcial de l'activitat, els dos anys següents l'arrencada i venda del mineral va cessar del tot.⁸

2.5 La fortalesa i el setge

La cinquena línia de recerca ha estat la transformació del castell de Cardona i la seva col·legiata de Sant Vicenç en una fortalesa abaluartada permanent amb una caserna o guarnició militar sota el comandament d'un governador d'ençà la segona meitat del segle XVII i la Pau dels Pirineus (1659). I en especial les obres fetes d'ençà l'inici del conflicte i abans del setge sofert a la tardor de 1711. A tall d'exemple, entre el gener i l'octubre d'aquest darrer any, el Tresorer del ducat, Josep Rubies, va lliurar més de 18.000 lliures a tra-

vés de la persona d'Antoni Malet per a pagar les obres de la fortalesa i els soldats que treballaven en aquestes per ordre del general de batalla Frederic Schober.⁹

Igualment, el Consell i Comú de la vila van destinar, entre 1705 i 1711, més de 38.000 lliures a les obres del castell i d'altres serveis de la guarnició. Tot això, quan els ingressos ordinaris de la hisenda comunal abans de la guerra amb prou feines superaven les 2.000 lliures.¹⁰

Sense oblidar l'aportació feta pel clergat de la vila a instàncies del rei, que l'any 1709 escrivia des de Barcelona «*lo indispensable que se haze continuar la fortifización de ese castillo por lo mucho que conviene terminarla con la mayor vriedad para afianzar con ella la conservación de toda la Montaña e que tanto se interesa este Principado, y hallandose al presente mi Real Herario exausto e medios para acudir a tan importante fin*».¹¹ Raó per la qual sol·licitava al rector i comunitat de preveres de Sant Miquel de Cardona una aportació de 3.000 lliures, que se sumaven a les altres 600 lliurades per l'abat i capítol de Canonges de Sant Vicenç del castell.

I més enllà del cost de la guerra, tenim la realitat de la fortalesa i els seus defensors. Per això mateix, comptem amb l'inventari aixecat amb data del 15 de març de 1712 pel notari Miquel Mitjans, fet en presència d'Antoni Thomasa, «*tenedor de bastimentos y mayordomo de la Artilleria de la Plaza y castillo de Cardona*», i en compliment de les ordres donades pel marquès de Rialp, ministre o secretari d'Estat de l'arxiduc Carles d'Àustria, i Francesc Sans de Miquel i de Monrodon, coronel del Regiment de la Diputació i aleshores governador militar del castell. Segons la relació feta aleshores, la fortalesa comptava amb només 15 canons i 4.787 bales de diferents calibres, endemés de 4 morters, entre diversos estris de guerra. Així mateix, en els magatzems de la Torre i del l'església de Sant Vicenç van trobar 299 quintars de pólvora en brut dins els seus respectius barrils (equivalents a uns 12.438 quilograms). En el magatzem ubicat sota l'escala principal del castell, dins la

Gravat amb els treballadors de les Salines que arrencaven la sal, segle XVIII (Arxiu Històric Municipal de Cardona).

cambra coneguda com de *Els Entresols*, van trobar el següent: 45 barrils de foc d'artifici; 2.700 granades de mà buides; 20 caixes amb 480 de granades armades; 50 olles de foc; 178 quintars de bales de fusell en brut; 15 quintars de bales de mosquet en brut amb les seves caixes; 14 quintars de bales d'arcabús en brut amb les seves caixes; 1,25 quintars de bales d'espingarda; 219 marrassos de ferro; 2 carranquines; 2 molins de mà; 1 petard; 6 pell de brea; 4 quintars de pega; 10 cavalls de Frisia; 50 flascons de mosquet; 50 flascons d'arcabús; 100 flasconets «*de oja de ayre*»; 22 piques; 2 politges de bronze; 60 baionetes; 1.500 claus d'esplanada; 153 pales de ferro de servei; 62,5 quintars de metxa en 50 fardells; 2 petos i 2 espaldars de ferro; 4.000 pedres de foc per a fusell; 20 fagines embreades; 17 einers dels minadors; 1 corriola de bronze; 13 granades buides, de 24 lliures de diàmetre; 3 granades buides, de 53 lliures de diàmetre; 10 bombes buides, de 80 lliures de diàmetre; i 13 bombes buides, de 110 lliures de diàmetre. I, en darrer terme, en el cor de l'església, es van trobar el següent: 145 fusells de servei (als quals calia sumar els altres 568 enviats als mestres armers de Manresa per ser redreçats i revisats per tornar al servei); 85 eines entre pics, sapes i altres que necessiten ser adreçades; 2 barrines de ferro per les barrinades de servei; 2 agulles de ferro per dites barrinades de servei; i 2 culleres de ferro per dites barrinades de servei.¹²

2.6 Conseqüències del conflicte sobre la població civil

La sisena línia de recerca ha estat aplegar el màxim de testimonis sobre els efectes del conflicte sobre la població civil. Testimonis com ara l'aportat per Miguel Bertrán, Pedro Ballonga i Salvador Gras, tots tres habitants de Cardona, que manifestaven com «*en el referido año Mil Setecientos y Onze la expresada villa de Cardona quedo en parte derruhida y en parte muy maltratada a causa del referido sitio, de forma que el número de las casas derruhidas era de unas sesenta y las demás de la villa muy maltratadas por haver quemado puertas, ventanas, muebles y botas de poner vino. Y saqueadas de sus frutos y ropas por el abandono que los vecinos de dicha villa hizieron de sus propias casas por librarse de la muerte*».¹³

O com ara el ja esmentat rector de Bergús, Pere Ventallola, que ens explica com l'església de Sant Joan va ser violentada i la seva rectoria assaltada amb la seva crema i robatori de béns per part dels 3.000 soldats acampats en els plans de Bergús i que integraven la reraguarda de l'exèrcit assetjador.¹⁴ Semblant sort van córrer les divuit cases del terme parroquial amb saquejos, incendis i morts violentes. Sense oblidar-se de les vinyes, alzines i altres arbres, que van ser tallats pels soldats amb l'objectiu de proveir-se de fusta per escalfar-se en ple mes de novembre. Tot valia per a unes tropes que van seguir fil per randa el guió d'exèrcit invasor i repressor.

En paraules d'Antoni Joan Palà (n. 1655-†1715), pagès, amo i propie-

tari de la casa, mas i heretat de Pala de Coma de l'esmentada parròquia, «en lo any 1700 morí Carlos segon, rey de Espanya, sens sucesió, al qual costà grandíssima guerra entra Falip quint y Carlos tercer, vuy enparador. Que fou la grandísima desdita per lo Principat de Catalunya eixas guerras per las morts que.s feren, cremas de casas y sacos ab grandísimas crueltats». Mesos abans, amb data del 29 de juny, havia celebrat com si no res el bateig a les fonts baptismals de Bergús de Pere, el primer nét del seu fill i hereu Miquel. Res feia presagiar la tragèdia que s'havia d'esdevenir al novembre: la casa va ser assaltada, cremada i sotmesa al pillatge amb tot el que hi havia al seu interior com ara els vaixells del celler amb unes 300 càrregues de vi (uns 36.480 litres). La família va haver de cercar refugi a la casa dels avis materns, el Soler de Gramoneda, i només van poder tornar el cap de casa i el seu hereu al gener de 1712, un cop trencat el setge.¹⁵

I en els termes circumveïns de Cardona i Bergús. Amb data del 5 de març de 1712, els cònsols i jurats del terme veí d'Ardèvol manifestaven «que de present no se troba sembrat en so degut temps en lo dit terme de Ardevol de sis parts, una del blat que sembrar si acostumava. Y que després de haverlo enemich alçat lo siti de la fortaleza de Cardona se ha sembrat y se va sembrant dit terme, part de blat y la major part de mestalls y llegums, quedant molta partida per a sembrar per falta de llavor y se esta ab poca esperança de cullita, per sembrar fora de son degut temps. Y que en lo any proppassat mil set cents y onze nose culli en dit terme gens de vi per causa que lo enemich posa camp en dit terme y priva dita cullita de vi. Y que en dit terme de Ardevol se troban setze casas enterament cremadas per lo enemich, y part de altres y molta partida de ellas porxos y estadas».¹⁶

2.7 Guerra, propaganda i moral

La setena línia de recerca ha estat identificar aquells elements objecte d'una utilitat propagandística i ideològica que havia de servir per donar moral als defensors de la plaça i castell de Cardona. En els mesos poste-

Gravat que possiblement representi al guarda major de les Salines Marc Xipell, segle XVIII (Arxiu Històric Municipal de Cardona).

riors al setge de 1711, els efectes de la guerra eren ben evidents. A tall d'exemple, els danys ocasionats als canonges de Sant Vicenç i els seus edificis dels recinte conventual del castell van ser valorats en més de 6.000 lliures i més 204 quarteres de blat.¹⁷

Va ser aleshores que Cardona va ser escenari de dos fets que s'han d'analitzar des de la perspectiva propagandística i ideològica. La primera fou la veneració la relíquia de la Santa Espina de la corona de Jesús, una de les relíquies més importants de la col·lecció de despulles sagrades que es guardaven a l'església del castell. S'esqueia el dimecres 27 de gener, i va ser aleshores que «por varios de-

votos se dió la voz de milagro de la Santa Espina». Tot seguit, es va cridar a l'abat i al canonges, així com d'altres persones d'influència de la vila, que es van congregar a la capella on es venerava la relíquia per constatar que «aquella Santa Espina sudaba sangre». Raó per la qual el notari Miquel Mitjans va aixecar acte del succés.¹⁸

I la segons fou la localització de la creu processional dels Sants Màrtirs i patrons de la vila, Sant Celdoni i Sant Ermenter, la qual es considerava perduda a mans de l'enemic. Aquesta peça excepcional de l'orfebreria gòtica havia estat amagada abans del setge per evitar el seu saqueig. Doncs bé, la creu era recuperada entre les tombes del cementiri parroquial on se l'havia amagada, quan ja tothom la donava per perduda.¹⁹

2.8 El lliurament de la fortalesa de Cardona

La vuitena línia de recerca ha estat recopilar tots aquells testimonis escrits relatius al lliurament de la fortalesa de Cardona a mans dels exèrcits borbònics i les vicissituds que l'envoltaren, amb la derrota final de la causa catalana. A tall d'exemple citar les paraules publicades a la *Gaceta de Madrid* amb data del 9 d'octubre de 1714:

«Aviendose acercado à Cardona el Mariscal de Campo Conde Montemar con el Destacamento de Tropas que llevaba à su cargo, se rindió aquella Guarnición à las Armas, y obediencia del Rey, mediante el indulto que se concedió à los que la componian; con que el referido Mariscal de Campo tomó possession de la villa, y del Castillo el dia 19 de Septiembre: con lo qual queda reducido à su legitimo Dueño todo aquel Principado, pues hasta algunos Miqueletes, y Voluntarios, que esparcidos en el Pais robavan, y hazian otros desordenes, van rindiendo sus armas, y retirandose à sus casas los naturales del Pais».

2.9 La resistència armada posterior a la fi del conflicte

La novena i darrera línia de recerca ha estat incidir en la resistència al

Teula amb la data de 1719 marcada amb el dit. Va ser localitzada al casal de Graells, actual seu de l'Arxiu Històric Municipal de Cardona, i testimonia la progressiva recuperació de la vila després de la defallida del setembre de 1714, amb la reforma i recuperació de les cases afectades pel conflicte bèl·lic.

nou ordre borbònic, amb la figura d'Eudalt Farners, àlies l'hereu Farners, al capdavant. Fill i hereu de la casa Farners, situada en l'extrem nord del terme de Cardona, a tocar de Sorba, és possible que participés de la defensa de Cardona dins les milícies irregulars com a miquelet. En els anys següents a 1714, ens apareix com un dels caps visibles de «*las copiosas cuadrillas de gente armada, y facinerosa, que sin respeto à la tropa, y à los ministros del resguardo, se introducian de noche à robar considerables porciones de sal de las Salinas de Cardona*». La sal robada era portada fins les muntanyes de Navès, vora el camí ral d'Urgell, on era venuda als traginers andorrans per ser conduïda de contraban al regne de França. Amb el diners obtinguts, aquests miquelets van perllongar la seva resistència a Felip V per l'espai d'una dècada llarga. Entre les accions més agosarades, cal ressenyar l'atac dut a terme la nit del 7 de juliol de 1719 contra el castell, «*con tanto exceso, descaro, y ossadia, que llego el caso de reducir à fuzilasos la guarnición de esta Plaza en el recinto de sus murallas, y hasta desafiarla, que saliera fuera*». L'hereu Fornells va morir a trets una nit de febrer de 1725, en l'indret del Toll del Cots, a tocar del camí de la costa de la Sal, en ser traït per espies al servei de Marc Xipell, guarda major de les Salines, i d'Antonio Arduino, governador del castell, tot just quan es disposava a baixar al salí amb la seva gent. En el decurs d'aquells anys, s'arribarien a capturar a més de 450 persones.²⁰

NOTES

- Només ens cal recordar el testimoni aportat per mossèn Pere Ventallola (†1714), prevere i rector de la parròquia de Sant Joan de Bergús, dins el terme de Cardona, a la consuetada parroquial que redactà vers el 1713, on manifestava com «*els llibres, consuetes i escriptures antigues de la parròquia, que moltes ne cremaren quant los sacrilegos soldats quant tavian lo siti a Cardona, lo any 1711, a la fi del any, que cremaren y robaren tot lo que trobaren en esta iglésia de Bergús*». Val a dir que la redacció d'aquesta nova consuetada venia obligada per la pèrdua de la documentació de l'arxiu parroquial. Arxiu Històric Municipal de Cardona, XXI.1.16.
- Arxiu Històric Municipal de Cardona, I.1.1.
- A. CASTELLANO I TRESSERRA - A. M. JUBERO, «La catalogació dels arxius de la parròquia de Sant Miquel i de la canònica de Sant Vicenç», *La capella del Santíssim de l'església de Sant Miquel*, (col. Monografies, 2)(Cardona), Barcelona, 1992, p.49-52.
- Arxiu Històric Municipal de Cardona, I.3.3.1.
- L. SOLER I MARCH, «Discurs del President del Jurat», *Jocs Florals de Cardona celebrats per a commemorar el segon centenari de la seva heroica defensa i capitulació gloriosa en la Guerra de Successió 1714-1914*, Barcelona, Tip. La Acadèmica, 1914, , p. 10-12.
- J. RIBA I GABARRÓ, «L'alliberament de Cardona, l'any 1711, segons el diari de guerra del mariscal comte de Starhemberg», *XXXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos (Cardona 22 i 23 d'octubre de 1994)*, I, Cardona, Patronat Municipal de Museus, 1997 p. 51-66
- Arxiu Històric Municipal de Cardona, XXI.1, 8, J.M.ª THOMASA I FRANCH, *Recopilación de noticias sueltas historicas referentes á la villa de Cardona, su termino y lugares y pueblos comarcanos*, Cardona, 1868, p. 24.
- Arxiu de la Corona d'Aragó, Notarial, Cardona, Ca-0086, s.f.
- Arxiu Històric Municipal de Cardona, XXI.1, 8, J.M.ª THOMASA I FRANCH, *Recopilación de noticias sueltas historicas referentes á la villa de Cardona, su termino y lugares y pueblos comarcanos*, Cardona, 1868, p. 21-23.
- Arxiu Històric Municipal de Cardona, I.3.3.1.
- Arxiu Històric Municipal de Cardona, XXI.2, J. RIBA *Mamotreto Cardonense*, Cardona, s.d.
- Arxiu Històric Municipal de Cardona, XXI.1, 8, J.M.ª THOMASA I FRANCH, *Recopilación de noticias sueltas historicas referentes á la villa de Cardona, su termino y lugares y pueblos comarcanos*, Cardona, 1868, p. 26-30. Vegeu A. GALERA I PEDROSA, «Després de la batalla. El parc d'artilleria del castell de Cardona, segons un inventari de 1712», dins *Diada Nacional de Catalunya. Cardona*, 10, 11 i 18 de setembre de 2008.
- Arxiu de la Corona d'Aragó, Notarial, Cardona, Ca-0086, s.f.
- Arxiu Històric Municipal de Cardona, XXI.1, 16.
- Arxiu Familiar i Patrimonial del mas Palà de Coma, *Llibre de notas de la ascendència del llinatge de esta casa Palà de Coma*.
- Arxiu de la Corona d'Aragó, Notarial, Cardona, Ca- 0668, fol. 40-41 r/v.
- Arxiu Històric Municipal de Cardona, XXI.1, 8, J. M.ª THOMASA I FRANCH, *Recopilación de noticias sueltas historicas referentes á la villa de Cardona, su termino y lugares y pueblos comarcanos*, Cardona, 1868, p. 24-25.
- Arxiu de la Corona d'Aragó, Notarial, Cardona, Ca-0674. Vegeu A. GALERA I PEDROSA, «I la Santa Espina va suar sang!», dins *11 de setembre de 2009. Diada Nacional de Catalunya*, Cardona, 10, 11 i 18 de setembre de 2009.
- M. BARNIOL I J. DURAN-PORTA, eds. *Bella i solemne. La creu gòtica dels Sants Màrtirs i la Cardona del seu temps*, Ajuntament de Cardona (ISBN: 978-84-606-5068-3), 2010, 168 p.
- ANÒNIM, *Legal escudo del honor que retribuye la justicia a Marcos Xipell, guarda mayor de las Reales Salinas de Cardona, y visitador del Real Derecho de Bolla del Principado de Cataluña, por los límites de una cabal justificación en rejeccion de las mal concebidas opiniones que contra la verdad sueleproducir la acusacion calumniosa*, Barcelona, Imp. Jayme Surià, 1734, 63 p. Vegeu A. GALERA I PEDROSA, «1714-1725: l'hereu Farners i la resistència contra el nou ordre de Felip V», dins *Festa Nacional de Catalunya*, Cardona, 10, 11 i 18 de setembre de 2006.

Andreu Galera Pedrosa

Director de l'Arxiu Històric Municipal de Cardona

Ainhoa Pancorbo Picó

Arqueòloga municipal